

Tanja ŠTAJDOHAR
Mojca GOLOBIČ

Prostorski predlogi za oživljanje opuščениh kočevarskih vasi

Članek obravnava problematiko opuščениh kočevarskih vasi. Te so posledica političnih in gospodarskih razmer na Kočevskem pred drugo svetovno vojno in načrtnega izseljevanja kočevskih Nemcev v začetku vojne. Predstavljena sta zgodovinski kontekst in razvoj dogodkov, ki je vodil v današnje stanje. V nadaljevanju so raziskani podobni primeri drugod po Evropi in poskusi njihovega oživljanja. Na osnovi teh izhodišč je bil izbran ekstenzivni turizem kot nosilna dejavnost oživljanja kočevarskih vasi. Pogoji za opravljanje te dejavnosti so merila, s katerimi vrednotimo vse nenaseljene kočevarskih vasi v

občini Kočevje glede na njihovo primernost za gradnjo manjšega turističnega naselja, ki bi omogočalo oživitev območja, vključitev v sistem naravnih in kulturnih vrednot Kočevske in deloma tudi stalno naselitev v vasi. Rezultat je načrt vasi, ki bi jo namenili turističnim objektom, z možnostjo vstavljanja komplementarnih rab in smernice za primerno ravnanje z drugimi opuščениmi kočevarskimi vasmi.

Ključne besede: opuščene vasi, kočevski Nemci, revitalizacija

1 Uvod

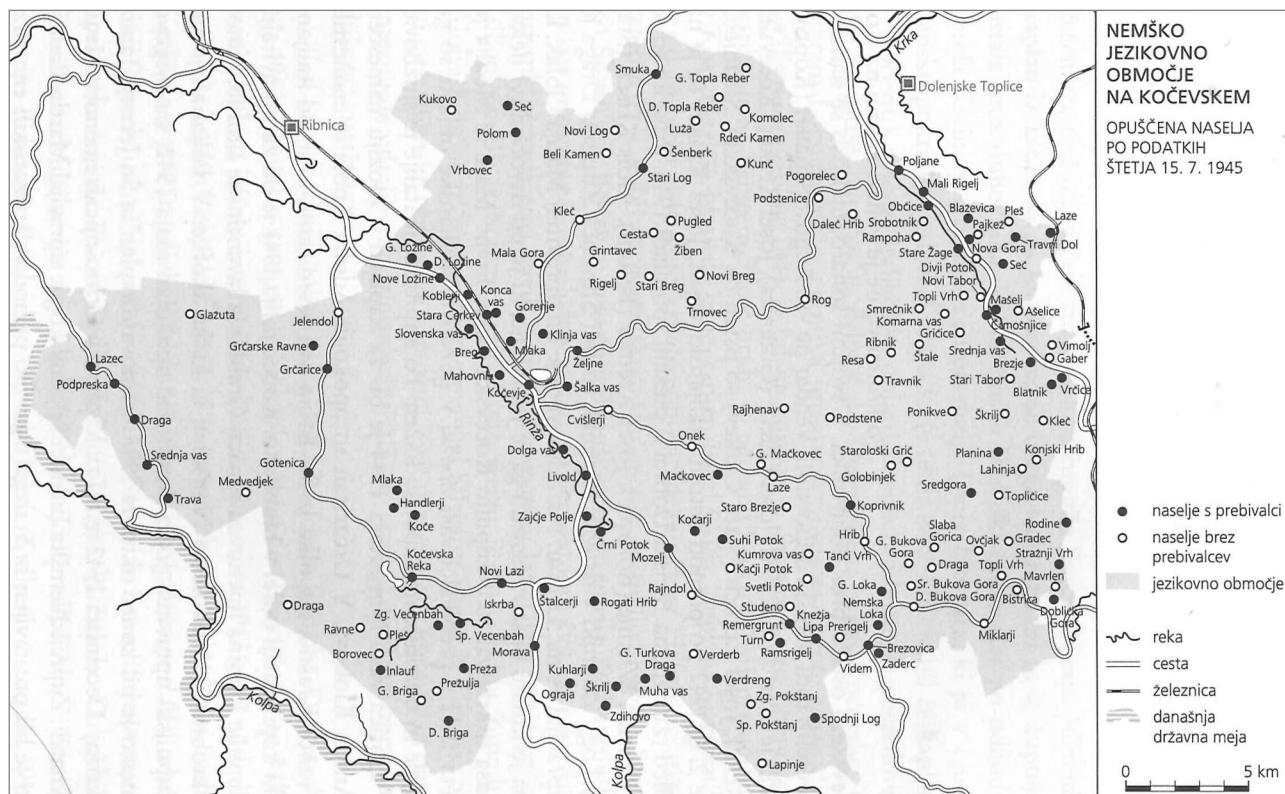
Kočevska ima v slovenskem prostoru kot tudi v zavesti lokalnih prebivalcev posebno mesto. Območje, odmaknjeno od glavnih prometnih in razvojnih tokov, je zaznamovano predvsem z nadpovprečno gozdnatostjo – skoraj 90 % površine tega pokrivajo obsežni gozdovi. Le v dolinah in po pobočnih izravninah, ujetih med gozdnatimi pobočji, so skoncentrirana naselja in redke kmetijske površine s parcelno strukturo, ki se je v nasprotju z večino slovenskih ohranila v obliki večjih posesti.

Če se ozremo v preteklost, območje Kočevske zaznamuje še ena posebnost. Na približno 800 km² velikem območju je naselitve s strani oblasti okoli leta 1330 in do druge svetovne vojne v 177 naseljih živela obsežna nemško govoreča skupnost (slika 1). Največ članov je imela v drugi polovici 19. stoletja, ko se je število teh povzpelo nad 22.000. Zaradi gospodarskih in političnih razmer je to število že do druge svetovne vojne upadlo na 12.500, medtem ko jih je po koncu vojne na območju Kočevske ostala le peščica. Danes večino teh vasi težko najdemo, saj so nekatere že od zapustitve popolnoma izpraznjene ali celo porušene, gozd pa s sukcesijo hitro prerašča njihovo površino in pospešuje njihov propad. Sledov nekdanjih hiš skoraj ni več, najdemo lahko le ostanke zidov, preraščene z grmovjem, ponekod že z gozdom. Od grajenih struktur so se najbolj ohranili vodnjaki in štirne, kar priča o močnem boju za stalen vir pitne

vode na teh dobro prepustnih kraških tleh. Ponekod lahko na preraščениh travnikih zasledimo terase in staro sadno drevje, dokaz, da so tu živeli ljudje in kultivirali krajino.

Izgubljanje kulturne dediščine pa ne poteka samo v porušениh in opustelih kočevarskih vaseh, ampak tudi v še naseljenih, kjer sta novogradnja in poselitev brez naslonitve na izročilo preglasili zapuščino Kočevarjev. Problematična je tudi pretrgana vez med zgodovinskimi ostanki Kočevarjev in današnjimi prebivalci, ki so večinoma priselili od drugod v po vojni izpraznjeno Kočevsko. Kako naj ti ljudje zaznajo vrednote, ki jih nudi ta prostor, ter jih strokovno in povezovalno razvijajo za dobro regije? Poleg tega se kočevska občina v zadnjem času sooča z mnogimi gospodarskimi zadržki in ne najde poti za razvoj ne za prepoznavnost prostora.

Kako ohranjati, predstaviti in razvijati to območje za blagor lokalnih prebivalcev in regije ter obenem s spoštovanjem ohraniti bogato kulturno dediščino in svojevrsten pečat v prostoru, ki so nam ga zapustili nekdanji prebivalci, so bila vprašanja, ki smo si jih zastavljali pri izdelovanju magistrske naloge^[1], na podlagi katere je nastal ta članek. Vprašanje smo načeli že v študijskem projektu v drugem letniku magistrskega programa, v okviru katerega smo se lotili reševanja problematike kočevar-

Slika 1: Nemško jezikovno območje na Kočevskem (vir: Ferenc, 2005)

2 Območje obravnave

skih vasi. Razvoj območij s tako zgodovino smo najprej preverjali s pregledom podobnih primerov ter iskali teoretično osnovo za reševanje in razvoj opuščeni vasi. Nazadnje smo izbrali le en tip revitalizacije in ga natančneje načrtovali. Izkazalo se je, da za reševanje takih primerov ni dovolj le načrtovanje, ampak veliko usklajevanja, iskanja rešitev ter predvsem odločitev o dovoljenih posegih in ukrepih v prihodnje, zlasti za ohranjanje in preprečevanje pozabe zgodovine, kulture in krajine, ki so jo v 600 letih ustvarili Kočevjarji.

Metoda je zajemala pregled literature o zgodovini zapuščenih kočevskih vasi, analizo njihovih tipoloških in arhitekturnih lastnosti in anketo med mladimi Kočevci o zavedanju zgodovine Kočevjarjev ter obstoju in pomenu kočevskih vasi. Anketa je pokazala, da je znanje anketirancev o tem skoraj ničelno, kljub temu pa je prisotno močno zavedanje potencialov našega prostora. Primerjali smo jih z drugimi primeri zapuščenih vasi glede na razlog zapuščenja in sedanje stanje. Za izhodišče raziskovanja smo uporabili že izvedeni študijski projekt *Oživiljanje opuščeni kočevskih vasi*. Nato smo razvili tipologijo ukrepanja razvojnih usmeritev v takih primerih vasi in enega od mogočih ukrepov oživiljanja vasi natančneje načrtovali. Izbrana vas je bila prikazana za natančnejši prikaz problema in možnosti za rešitev tega. Metoda vsebuje tudi postopek določanja meril za izbor vasi, ki so po različnih kriterijih sploh primerne za oživiljanje.

Kot Kočevska je opredeljeno območje, na katerem so do leta 1944 prebivali kočevski Nemci; obsega približno 800 km² (Ferenc, 2005). Celotno območje je geomorfološko tipična visoka kraška planota s povprečno nadmorsko višino 500 m (Ciglar, 1979). Najpogostejša geološka podlaga sta apnenec in dolomit z redkimi zaplatami starejših karbonskih kamnin, katerih razporeditev pomembno vpliva na prisotnost trajnih vodnih izvirov. Za relief na Kočevskem so tipični in pogosti mnogi kraški pojavi, površinski vodni tok pa je samo eden – reka Rinža, ki teče skozi osrednji del polja in čez Kočevje. Samo Kočevsko polje je s svojimi 60–100 km² največje kraško polje v Sloveniji.

V grobem lahko območje razdelimo na tri gorske masive, ki potekajo od severozahoda proti jugovzhodu, in pripadajoča kraška podolja, zaradi razgibanega dinarskega terena pa je prehajanje med posameznimi podolji oteženo. Primerjava dolgotrajnih povprečnih podatkov o temperaturah med Ljubljano in Kočevjem kaže, da je Kočevska znatno hladnejša in da ima veliko več padavin. Kljub enakomerni razporejenosti temperatur in padavin pa je zaradi kraškega reliefa oskrba z vodo problematična. Prevladujoča in naravna oblika rastja je gozd, ki je zaradi odročne lege in težke prehodnosti bolj kot drugje ohranil prvobitno podobo, saj prevladuje v svoji naravni in ponekod celo pragozdni sestavi.

Z vidika krajine spada območje jezikovnega otoka^[2] v kraške krajine notranje Slovenije (Marušič in Ogrin, 1998), za katere je značilno opuščanje kmetijske rabe, kar je predvsem posledica izselitve, deloma pa tudi težavnih razmer za kmetijstvo (nadmorska višina, plitva tla, podnebje), odročnosti in razvoja industrije v mestih. Opuščanje kmetijstva vodi v pospešeno zaraščanje kmetijskih površin in povečevanje že tako obsežne gozdne površine. Po drugi svetovni vojni so potekali tudi aktivni procesi pogozdovanja, s tem pa tudi oživljanje zapuščenih območij z uvajanjem večjih družinskih kmetij. Oba procesa sta spreminjala krajino in značaj nekaterih predelov, vzorci tradicionalnega kmetijskega sveta so izginili in oblikovala se je nova krajina.

Kočevska je zaradi svoje odmaknjenosti, reliefne razgibanosti, močne gozdnatosti in pomanjkanja vodnih virov dolgo ostala neposeljena. Naseljevanje se je začelo šele v srednjem veku, v 12. in 13. stoletju, ko so Slovenci začeli prodirati na dostopnejša območja z možnostjo obdelovalnih površin. Kolonizacija se je začela na robu in je šele nazadnje zajela osrednji gozdnat in hribovit prostor Kočevske. To območje je leta 1247 pripadlo v fevd grofom Ortenburškim, ki pa so zaradi šibke naseljenosti območja v 30. letih 14. stoletja za kmetijsko obdelavo večjih površin in koriščenje gozdov začeli načrtno naseljevati Nemce s svojih posestev na Koroškem. Glavna kolonizacija je potekala v letih od 1349 do 1363 (Ferenc, 1993). Zaradi pogostih turških napadov v 15. in 16. stoletju je cesar Friderik Kočevarjem podelil pravico svobodnega krošnjarjenja. To je v prvi fazi ugodno vplivalo na razvoj obrti in okrepitev trgovine, pozneje pa močno spodbujalo izseljevanje in s tem propadanje kmetij. Kljub temu pa je v 70. letih 16. stoletja v pokrajini obstajalo že 136 (večina) naselij z okoli 9.000 prebivalci (Simonič, 1971). Število prebivalcev je sicer doseglo višek leta 1850 s 26.055 prebivalci (Ferenc in Zupan, 2011). V letih, ki so sledila, pa sta Kočevsko zajeli kuga in agrarna kriza, ki sta povzročili močen upad prebivalstva, k temu pa je pripomoglo tudi izseljevanje v ZDA.

Po napadu fašističnih držav na Jugoslavijo leta 1941 so kočevsko ozemlje podelili Italiji, in ker Kočevarji niso mogli shajati z Italijani, so sprejeli Himmlerjev dogovor o preselitvi nemške populacije v nemški rajh, na območje nad južno mejo rajha ob Savi in Sotli. Potem ko so Kočevsko prevzeli Italijani, se je kmalu začel močen partizanski odpor, ki je sprožil italijansko ofenzivo, v kateri je bila načrtno uničena večina opuščenih vasi kočevskih Nemcev. Rog je bil med vojno in vse do osvoboditve slovenskega ozemlja leta 1945 baza odporne gibanja. Po vojni so potekali načrti ponovne naselitve, ki pa zaradi različnih vzrokov niso bili uspešni, vse skupaj pa je vodilo v hitrejši propad tega območja.

3 Primeri oživljanja opuščenih vasi

V Evropi je še vsaj na dveh območjih, v Bohemiji na Češkem in v Romuniji, prišlo do podobe zgodbe kot na Kočevskem; Nemci so kolonizirali območje zaradi potrebe po zaščiti ozemlja ter kmetijskih in gospodarskih panog. Vsaka od držav se je revitalizacije teh območij lotila na drugačen način.

Po izselitvi Nemcev je Češka izpraznjeno ozemlje takoj začela načrtno naseljevati s svojimi državljani ter Slovaki, Grki, Romi in Madžari. Nekatera območja so kljub ponovni naselitvi ostala prazna, takrat zaradi različnih vojaških interesov in površin z minami. Danes so te površine uspešni narodni in krajinski parki. Številna opuščena naselja so bila za nadaljevanje industrije in obrti preveč odmaknjena od glavnih prometnic kapitala. Prihodnost so poskušali iskati z lokalnim ustvarjanjem delovnih mest, vendar sta jih pogoltnila napačno načrtovanje in moč globalizacije. Ker Češka ni uspela ponovno naseliti vseh širnih površin, na katerih so prebivali sudetski Nemci, se je ponekod usmerila v ruralni turizem in ciljala na Nizozemske turiste. Zaradi prevlade nizozemskih turistov in prilagajanja izključno njihovim željam so nastale vasi, ki jih imenujejo *Dutch villages*^[3]. Usmerili so se na gospodarsko in lokacijsko periferijo, kjer so zrastle umetne tvorbe, posnemajoč severnjaško arhitekturno tipologijo. Prihaja do mnogih konfliktov, turizem se napaja iz potenciala zapuščenih vasi, vendar jih ne ohranja niti ne promovira. Gre za problematičen, oddaljen odnos do konteksta, ki nizozemskim turistom služi samo kot okvir, usklajen z njihovimi predstavami o počitnikovanju na podeželju. Domačini so veliko pričakovali od razvoja, v resnici pa imajo od tega malo delovnih mest, predvsem tista manj cenjena, ki služijo kot servis turistom. Zaradi napačnega načrtovanja pa ni prišlo samo do nenaravnega delovanja, ampak tudi do umetnega videza krajine. Jasne so meje med izvirnim in turističnim naseljem, tudi dejavnosti turistov niso povezane z lokalnimi prebivalci in njihovo kulturo. Zgodba s Češke poudarja dejstvo, da lahko turistični razvoj na takih lokacijah uspe pod pogojem participacije in premišljenega načrtovanja na dolgi rok. Na Češkem je pri načrtovanju z investitorji sodelovalo samo občinsko vodstvo, lokalno prebivalstvo pa le pri prodaji zemljišč. Nazadnje se negativne posledice takega postopka še močneje kažejo pri tistih, ki se niso prilagodili turizmu, in tistih, ki z razvojem niso pridobili ničesar (Horakova, 2010).

V Romuniji je ob koncu saške naselitve ostalo izpraznjenih več kot 200 vasi in 7 mest (Mihai Eminescu Trust, 2002). Območje z izpraznjenimi hišami so kmalu začeli naseljevati Romi in drugi Romuni, toda bogata kulturna dediščina Nemcev ni ostala spregledana, saj so že leta 1991 sprožili postopek za zavarovanje pod Unescovo dediščino, kar jim je uspelo doseči leta 1999. Poleg Unescove dediščine deluje na območju tudi

zavod Mihai Eminescu Trust (v nadaljevanju: MET). Dejavnosti so na področju fizične restavracije in v oblikah vzpostavljanja zavednosti, projektov za skupnosti, izobraževanja v tradicionalnih obrteh z uporabo lokalnih materialov in spodbudi pri samozaposlovanju. Do letošnjega leta so izvedli 1.100 prenov. S pomočjo zavoda MET so prebivalci spoznali, da vasi Sasov niso le pomembna kulturna in zgodovinska dediščina, ampak da lahko s pametno prenovno in upravljanjem postanejo tudi trajen vir zaslužka lokalnega prebivalstva in ohranjajo regijo živo. Pomemben dejavnik, ki omogoča vse navedene dejavnosti, je podpora, ki jo zavod prejema od angleškega princa Charlesa, ki je kupil nekaj vasi in pri obnovi pomaga s fundacijami. S svojim celostnim delovanjem zavod MET uspešno revitalizira vasi, saj se je po njihovih podatkih že okoli 1000 Sasov vrnilo v svoje vasi, domači prebivalci pa se uspešno vključujejo v usmerjen način življenja. K temu pripomore predvsem način delovanja zavoda, ki že od začetka vključuje lokalne prebivalce v proces načrtovanja, je spoštljiv do lokalnega načina življenja ter ima posluš za lokalne potrebe in potencialne.

Obe zgodbi iz tujine prikazujeta različne tipe razvoja starih vasi, ki so izgubile svoj prvotni namen in rabo in se danes uporabljajo na drugačen način. Čeprav gre na Kočevskem za nekoliko drugačen položaj, ker so vasi porušene in hiš ni več, prenova pravzaprav ni mogoča, pa se lahko iz tujih praks naučimo pravega in nepravilnega upravljanja takih območij. Neka vrsta oživljanja v resnici že poteka v obliki ponovne naselitve v opuščeno vas Mokri Potok. Skupina posameznikov je odkupila vse parcele, ustanovila zadrugo in začela graditi ekološke vasi. Njihov namen je bivati, kolikor mogoče samozadostno, se vrniti k starim načinom preživetja in živeti bolj skladno z naravo v gozdnem kontekstu. V primeru uspešnosti projekta nameravajo za drugo fazo vzpostaviti ekološke vasi poseliti tudi sosednjo opuščeno vas Sadni Hrib, ki je sicer z vidika ekoloških dejavnikov veliko primernejša za bivanje kot Mokri Potok. Načrtovalci zagotavljajo naslonitev na kočevsko arhitekturo in upoštevanje urbanizma nekdanje vasi, vendar so dosedanje povratne informacije z občinskega oddelka za prostor o načrtovani arhitekturi negativne. V Mokrem Potoku so trenutno v fazi gradnje vasi, proces pa poteka zelo počasi, saj se izvaja v permakulturnem slogu prostovoljstva in lastne izdelave.

4 Predlog oživitve kočevskih vasi

Predlog oživitve ene od vasi je bil sestavljen iz pregleda, opisa in izbora revitalizacijske dejavnosti, definiranja prostorskih meril za izbrano dejavnost in ocenjevanja vseh vasi glede na vsebovane zahteve. Za posamezne kategorije smo izdelali lestvice ocenjevanja glede na tip kategorije. Vasi, ki so se izkazale za najprimernejše, smo si ogledali na terenu, kjer smo preverili tudi dodatne, bolj subjektivne kazalnike. Nato je bila izbrana

vas, za katero je načrtovano turistično naselje, potem pa so bile zanjo natančneje pripisane rabe in smernice.

4.1 Program

Pri razmišljanju o revitalizaciji zapuščenih vasi je zanimivo to, da so tiste lastnosti lokacije, ki so zapuščenje pospeševale ali ga (ne)posredno sprožile, zdaj lahko obravnavane kot prednosti in pripomorejo k razvoju (Di Figlia, 2013). V primeru Kočevja so to odmaknjenost od večjih poselitev, oddaljenost infrastrukture in industrije, obsežna gozdnatost in nedostopnost ter tudi razgiban relief in množica naravnih vrednot.

Možnosti za revitalizacijo kočevskih vasi se kažejo v razvoju:

- **Tematskih dejavnosti in dogodkov** na osnovi interesa določene skupine ljudi, ki organizira raznovrstne (kulturne, športne, etnološke itn.) dogodke.
 - **Turizma**, ki lahko poteka v različnih oblikah. Obravnavali smo rekreacijske poti (kolesarjenje, pohodništvo, tek na smučeh, jahanje) ki povezujejo opuščene vasi, muzej na prostem, ki vključuje prenovno vasi s podpornimi dejavnostmi, in počitniško naselje v različnih oblikah z dodatnimi dejavnostmi.
 - **Ponovne naselitve**, ki je kompleksen proces ter zahteva sovpadanje interesov večje družbene skupine in tudi nosilcev lokalne oblasti (Di Figlia, 2013). Tak razvoj že poteka v eni od opuščenih vasi, ki jo je odkupila zadruga Mokri Potok za gradnjo ekovasi in preselitev.
 - **Kmetijstva**, ki umešča svoje dejavnosti v opuščeno vas. Ta tip razvoja je bil že (neuspešno) izveden v času poskusa ponovne naselitve po vojni, vprašljiva je tudi krajinska umestitev sodobne kmetijske infrastrukture v simboličen ruralni prostor.
 - **Sekundarnega središča** na območju večje gostote opuščenih vasi, ki bi lahko postal manjše središče poleg glavnega mesta občine in bi aktiviralo lokalno prebivalstvo ter ga zadržalo na območju (Abram idr., 2013).
 - **Gradnje posebnih institucij**, na primer doma za starejše občane, mladinskega centra, rehabilitacijskega centra, raziskovalnega centra, pasjega hotela, zapora ali podobno.
- Pri izboru tipa revitalizacije nas je vodila misel primernosti za to okolje in hkrati razvojne potrebe regije. Izhajali smo iz omejitev, ki jih prinaša prostor z velikim naravovarstvenim pomenom. Ker Kočevska gospodarsko in kulturno močno zaostaja, lahko zaradi svoje naravne pestrosti resno razmišlja o ekstenzivnem turizmu, ki bi temeljil na naravnih vrednotah, rekreaciji in kmečkem turizmu. Turizem v opuščenih vaseh bi bil v slovenskem prostoru nekaj novega in zato dodatno zanimiv, hkrati pa tudi edinstven pojav v Sloveniji, saj take količine opuščenih naselij drugod pri nas ni. Zaradi negotovih razmer v regiji in večje možnosti uspešnega razvoja dejavnosti predvidevamo kot rešitev izbor več tipov revitalizacije, ki bi se med

seboj povezali ter s sodelovanjem nadgrajevali in spodbujali. Kot primerne smo izbrali rekreacijske poti, (trajnostni) turizem z gradnjo počitniškega naselja in možnost gradnje posebnih institucij (doma za starejše ali centra šolskih in obšolskih dejavnosti).

Turizem bi se na tem območju oprl predvsem na dejavnosti, ki so tradicionalne v tem prostoru – na opazovanje in raziskovanje gozda, gozdnih habitatov in njegovih prebivalcev, vse oblike rekreacije v naravi, raziskovanje zgodovine kočevskih Nemcev in narodnoosvobodilne vojne na območju, fotolov, rekreacijo v naravi itd. Z izvedbo takega razvoja bi se oblikoval tudi muzej na prostem, v katerem bi se predstavljale rekonstruirane kočevarske hiše, in v manjši meri ponovna naselitev tam, kjer bi bilo to potrebno – za vzdrževalca nastanitvenih objektov, gastronomsko ponudbo, vodstvo obiskovalcev, skrb za morebitno živino in obdelovalne površine. Turizem bi se izvedel v obliki manjšega naselja z apartmaji za najem, ti pa bi imeli tudi manjšo skupno obdelovalno površino. Število enot bi se prilagajalo glede na tipologijo in velikost izbrane lokacije, ki bi bila rezultat procesa izločanja vasi glede na zahtevana merila. Pomembna lastnost apartmajskih hišic bi bila okolju prijazna gradnja iz lokalnih materialov in čim večja samozadostnost, da bi bili objekti manj odvisni od obstoječe infrastrukturne opremljenosti. Ciljna skupina bi bili tudi taki turisti, ki se na dopustu popolnoma posvetijo naravi in sprostitvi in večino časa preživijo zunaj. V tem kontekstu bi bila smiselna tudi ponudba manjšega prostora za kampiranje.

Posebne institucije so umeščene zaradi programske in ekonomske podpore, ki bi jo nudile, zaposleni pa bi se, če bi želeli, lahko naselili v prenovljeni vasi. Od posebnih institucij smo izbrali dom za starejše in mladinski dom (center šolskih in obšolskih dejavnosti, v nadaljevanju: CŠOD). V primeru doma za starejše predlagamo nekoliko drugačen pristop od običajnega – pri nastanitvi v večji hiši v naravi bi prebivalci doma že zaradi okolja dobili drugačen ambientalen občutek, ponudili bi jim vključevanje v dela okoli hiše, vrtnarjenje, pridelovanje zelenjave, skrb za živali, košnjo itd., kar so dejavnosti, ki so jih opravljali v svojem življenju, ter bi tudi pozitivno delovale na njihovo psihološko in zdravstveno stanje. Druga izbrana institucija je mladinski dom v obliki znanih CŠOD. Izbor je spet primeren zaradi svoje rabe – v take domove prihajajo otroci v šolo v naravi, ki teden dni preživijo med učenjem v stiku z naravo. Izkušnja šole v naravi bi bila nadgrajena z bivanjem v naravi namesto namestitve v mestu, od koder se otroci vozijo na oglede. Za revitalizirano vas predvidevamo povezavo z obstoječim sistemom rekreacijskih poti. Optimalna bi bila nadgradnja rekreacijskih poti z vključevanjem obiskov zapuščenih vasi ter drugih kulturnih in naravnih spomenikov.

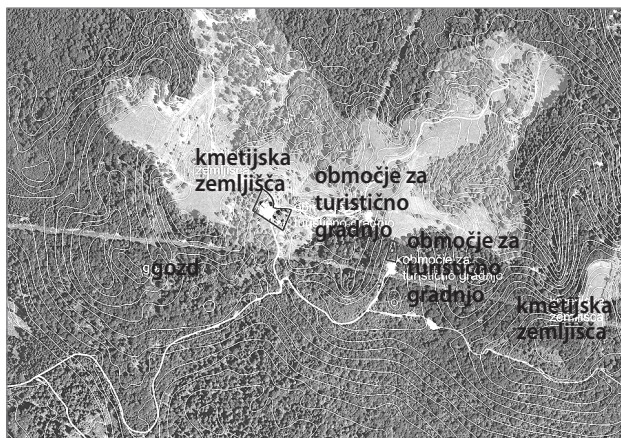
4.2 Vrednotenje potenciala vasi za izbrane dejavnosti

Primarno načrtujemo revitalizacijo kočevarskih vasi prek turizma, umeščanje doma za starejše ali CŠOD je sekundarnega pomena. V izbor smo zajeli vse opuščene in deloma opuščene vasi v občini Kočevje, ki ali nimajo stalnih prebivalcev ali pa so ti zelo redki. Vključila sem tudi nekatere vasi, ki so poseljene – recimo Koče, saj je to vzorno poseljena vas, v kateri je tudi prenovljena hiša Petra Kozlerja. V izboru so ostale tudi nekatere vasi, v katerih je nekaj (do 5) počitniških hiš ali kakšna gozdarska kočica in te niso stalno naseljene, saj gre tu za dejavnosti, ki se med seboj ne izključujejo – to trditev običajno podpre tudi podatek namenske rabe v zadnjem občinskem prostorskem načrtu (v nadaljevanju: OPN), ki tako vas namenja ali turistični rabi ali razpršeni podeželski poselitvi. Iz osnovnega nabora smo izločali vasi, v katerih poteka intenzivna kmetijska dejavnost, saj bi bila ta preveč moteča za turistično dejavnost, poleg tega so te vasi žive oziroma na neki način revitalizirane. Prav tako smo iz nabora izločili naselja, ki so še vedno nedostopna zaradi obrambne funkcije; to so nekdanje vasi Škrilj, Zdihovo in Kuhlarji.

Tako izbrane vasi smo ocenjevali na podlagi meril za dejavnosti, ki bi bile potrebne za revitalizacijo s turizmom. Merila smo razdelili v tri kategorije: pogoji za rekreacijo, infrastrukturna opremljenost in OPN. OPN z namensko rabo je samostojno merilo, saj je pomemben podatek o dovoljenih posegih v prostor. Infrastrukturna opremljenost vsebuje vse elemente, ki bi skrbeli za povezljivost in uspešno funkcioniranje vasi. Rekreacijska merila so razdeljena na podpoglavja glede na aktivnosti, ki jih ponuja prostor, obstoječe rekreacijske poti (vrisane na kartah), potencialne rekreacijske poti, destinacije, ki si jih turist želi obiskati – vrhovi, vodni elementi, kulturna dediščina in naravne vrednote –, in druge zapuščene vasi.

Kategorije v razdelku rekreacija smo točkovali številčno in brez pripisovanja dodatnih ocen; obstoj ene jame je vasi prinesel 1 točko, prisotnost 5 opuščenih vasi v okolici 5 točk, bližina treh vrhov 3 točke in podobno. Vse točke smo med seboj samo seštevali in tako je lokacija dobila možnost, da je pritegnila pozornost zaradi visoke koncentracije ciljnih elementov. Upoštevati smo objekte v radiju 4 km, kar je okvirna oddaljenost poldnevnega sprehoda.

Med vsemi obravnavanimi vasmimi je najvišja ocena znašala 136, to pomeni, da neka vas v radiju 4 kilometrov vsebuje 136 elementov, zanimivih za turistično rekreacijo. Vas z najboljšim potencialom za rekreacijo je Trnovec, prazna vas sredi Kočevskega Roga, ki izstopa predvsem zaradi izjemne gostote

Slika 2: Prikaz namenske rabe iz OPN (portal PISO, 2014; kart. podlaga Acer, 2014)

kraških jam. Poglavje rekreacija smo nato ocenili z ocenami A, B in C, pri čemer je A pomenil najboljšo oceno, C pa najslabšo. Pri razporejanju razredov smo se pri rekreaciji in tudi pri nadaljnjem ocenjevanju opirali na Gaussovo krivuljo, tako da je povprečje zajelo največje število vasi ter so lahko najmanj in najbolj primerne vasi izstopile iz nabora.

Pri infrastrukturni opremljenosti smo v nasprotju z rekreacijo vsako kategorijo posebej razdelili v razrede z ocenami A, B in C. Tu se namreč podatki pojavljajo v različnih enotah. Vsaka kategorija je tako dobila oceno A, B ali C, vas pa je za infrastrukturno opremljenost prejela splošno oceno glede na povprečje zbranih ocen (mogočih je bilo 6 ocen). Ocene smo združevali glede na povprečno prevladujočo oceno, običajno je bil to razred B. Pri enaki zastopanosti dveh ocen (primer Gorenja Loka, ocene A, A, B, B, B, A) smo infrastrukturni opremljenosti za to vas pripisali oceno A/B, pozneje pa smo podrobneje spremljali, proti kateremu razredu ocen se vas bolj nagiba. Preverjali smo ta merila:

- primernost za obdelavo = ekspozicija + tip reliefa
- obstoj vodovoda
- oddaljenost od Kočevja (ne preblizu in ne predaleč – $C < 15 \text{ km} < B < 30 \text{ km} < A < 40 \text{ km} < B < 50 \text{ km} < C$)
- obstoj električnega omrežja
- oddaljenost od smučišča Gače v Črmošnjicah

V kategoriji skladnosti s prostorskimi načrti so ocene predstavljale samostojno kategorijo, enakovredno rekreaciji in infrastrukturni opremljenosti. Opirali smo se na OPN v izdelavi, naš vir podatkov je bil prostorski informacijski portal občin (v nadaljevanju: PISO) s podatki za občino Kočevje. Ker smo načrtovali turistično gradnjo, je turistična dejavnost najbolj zelena namenska raba po načrtu OPN (ocena A). Še vedno primerna so različna območja (podeželske) gradnje, območja

razpršene gradnje in gozda, ki ga je v Kočevju na pretek, površina tega se zaradi zaraščanja tudi povečuje (ocena B). Kmetijske površine so manj primerne zaradi izginjanja in že tako slabše kakovosti (ocena C). Namenska raba v redkih primerih celo izloči nekatere obravnavane vasi, ki so glede na primernost za rekreacijo in infrastrukturno zelo visoko ocenjene, vendar zaradi načrtovane kmetijske rabe težko pričakujemo spremembo namembnosti.

4.3. Izbor vasi po ogledu terena

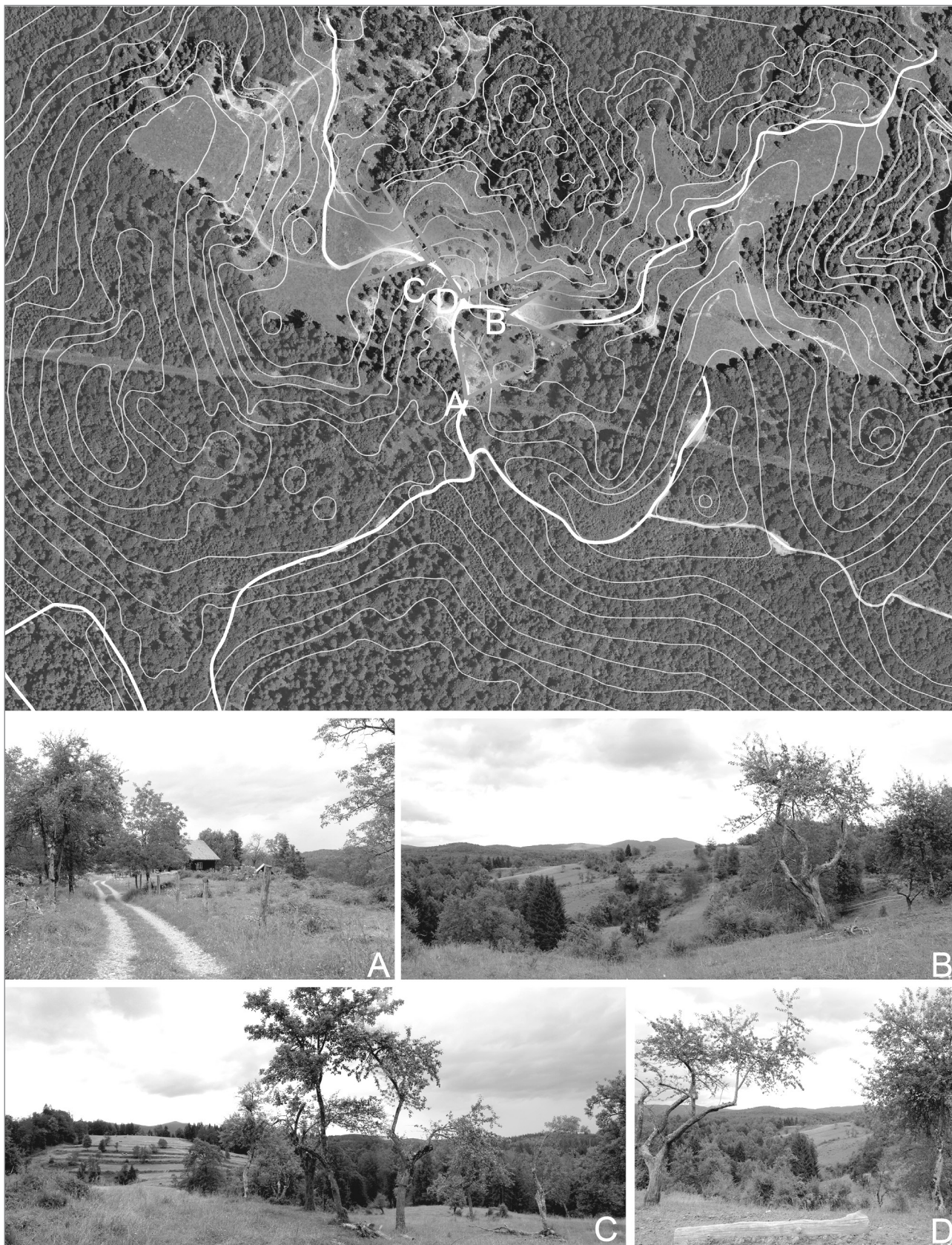
Pet najbolj ocenjenih vasi smo obiskali. Pri terenskem ogledu smo pri vseh vaseh opazovali enake kazalnike in jih med seboj primerjali. V vaseh smo najprej opazovali dejansko razgibanost terena in ekspozicijo v primerjavi s šifro, ki jo navaja Ciglar (1978) in je posplošena ocena za celotno nekdanjo katastrsko občino. Še enkrat smo preverili bližino vodnega vira in višje uvrstili tiste vasi, ki imajo krajšo pot do izgradnje vodovoda ali imajo celo ohranjen vodnjak. Nato smo poskušali oceniti krajinsko privlačnost in iskali vizure, ki se pojavijo ob prihodu v vas ali se ponujajo na obdajajočo krajino iz vasi ter pomagajo ustvarjati določen ambientalen občutek. Iskali smo tudi mogoče naseljence in jih vprašali za mnenje ter iskali zgodbe prostora, ki jih iz uradnih virov ne moremo prebrati. Nazadnje pa smo še enkrat preverili najbolj merljiv podatek – površino zazidljivih parcel, na katerih bi bilo mogoče postaviti turistične objekte – in ali je na tem območju morda (opuščeno) poslopje, ki bi bilo lahko ob prenovi uporabno.

5 Rezultati

5.1 Rezultati ocenjevanja vasi

Pri ocenjevanju primernosti za revitalizacijo ni nobena od vasi dobila najvišjih ocen v vseh treh kategorijah, nobena pa ni dobila niti vseh najnižjih. Nazadnje smo pri vsaki vasi zabeležili vse tri ocene iz kategorij, ki smo jih ocenjevali, in jih razvrstili glede na pripisane ocene. Najbolj optimalno bi bilo revitalizirati vas, ki bi v vseh treh kategorijah pridobila oceno A, ker pa takega primera ni bilo, je bilo »zmagovitih« 5 vasi z ocenami A, A, B.

Do končnih ocen smo prišli po terenskem ogledu izbranih vasi Cesta, Grintovec, Rimsko, Rog in Rogati Hrib. Za načrtovane revitalizacije opuščene kočevske vasi v obliki manjšega turističnega naselja smo izbrali vas Grintovec, ki nas je ob rezultatih ocenjevanja prepričala tudi z izjemno krajino, ki jo obdaja, bližino elektrike in vode ter visoko stopnjo ohranjenosti prostora z razgibanim ambientom. Poleg tega ima vas z ohranjenim vodnjakom in ostanki zidu tudi konkretne fizične sledi nemške vasi.

Slika 3: Analiza pogledov na krajino (kart. podlaga Acer, 2014)

Slika 4: Analiza območja urejanja s strukturo nekdanje kočevarske vasi po franciscejskem katastru in obstoječe stanje (Arhiv RS, 2014; kart. podlaga Acer, 2014)

5.2 Načrtovano turistično naselje, Grintovec

Pri načrtovanju oblikovne in funkcionalne plati vasi (slike 5–9) smo izhajali iz zgoraj opisanih izhodišč in podrobnejših prostorskih analiz (slike 2–4).

Za naselje smo načrtovali različna tipa apartmajskih objektov, ki se razlikujeta po velikosti in površini, ter večji skupni objekt z manjšo restavracijo in kuhinjo, večjim prostorom za skupinske dogodke in prostori za bivanje oskrbnika. Ob glavnih bivalnih objektih ima vsaka parcela še dodaten objekt, nekateri celo dva, ki so s svojo lego in velikostjo sodobna vzporednica nekdanjim gospodarskim objektom, toda z novo namembnostjo. Tako razvrščeni objekti, ki so bili včasih hlev, sušilnica, kurnik ali svinjak, so danes pokrita garaža s pripojeno ali dislocirano zunanjo kuhinjo s kaminom, vse skupaj pa oblikovno in urbanistično sledi tipologiji arhitekturne zapuščine. Vse hišice bi bile zgrajene v slogu starih Kočevarjev; preprosto in s precej strmim ostrešjem, z manjšimi okni, postavljene s krajšo stranico ob vaško pot. Temelji bi bili kamniti z lesenim bivalnim delom, ostrešjem in nevpadljivo barvo strešne kritine ali celo kritino s skodlami. Variacija znotraj tega tipa oblikovanja pročelja bi dovoljevala tudi kamnite temelje, ometan bivalni del, pritličje in leseno ostrešje ali kamnite temelje in pritličje ter le ostrešje leseno; dovoljeni bi bili tudi manjši balkoni po daljši stranici. Počitniške hiše in sekundarni objekti so umeščeni v skladu z nekdanjo strukturo razporeditve stavb, ki je razvidna iz franciscejskega katastra. Lokacije se sicer ne ponavljajo, stalna je občestna razmestitev, v zaledju pa pokriti elementi za parkiranje in kuhanje na prostem ter prostor za vrt in sadno drevje.

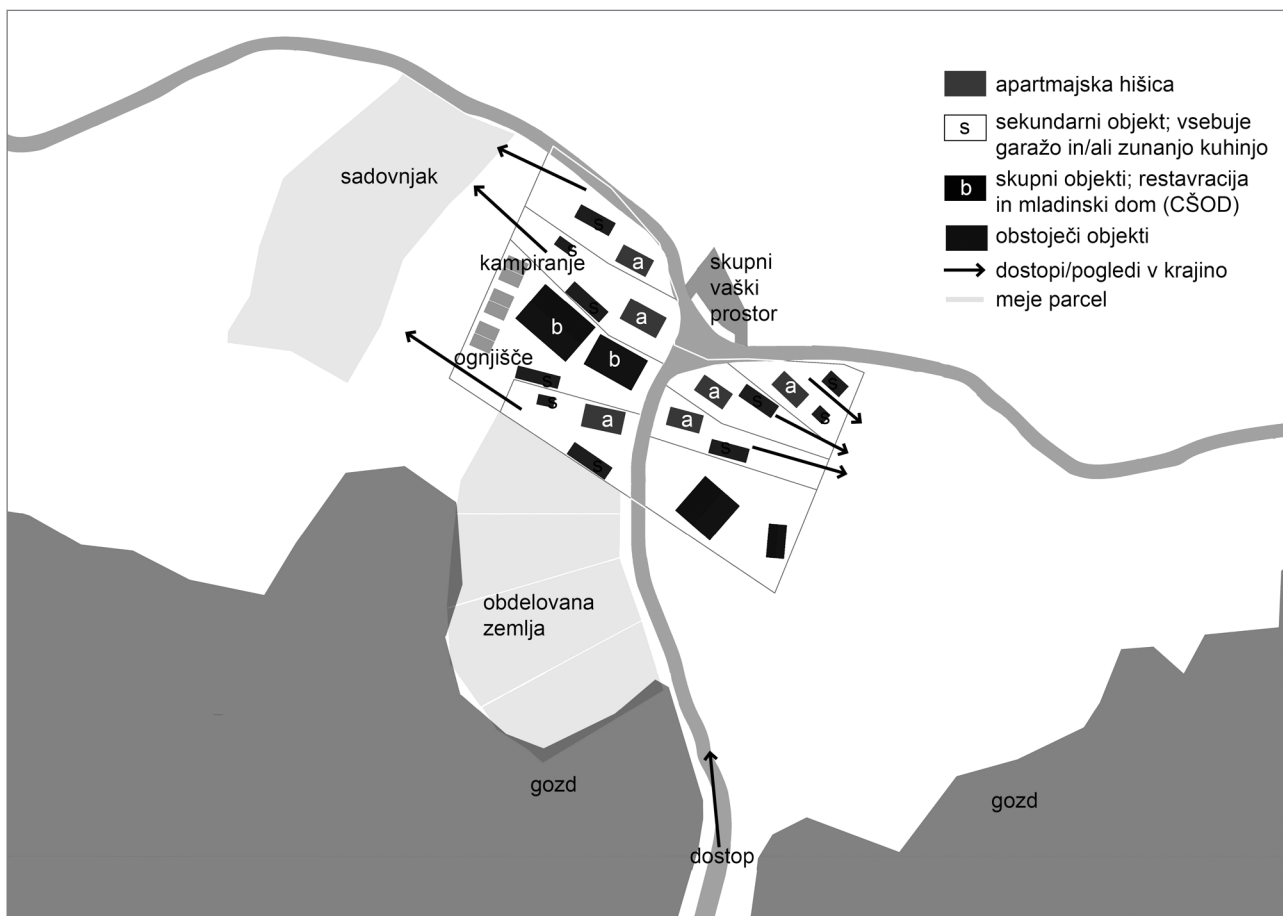
Obstoječa objekta v vasi bi doživela različno usodo. Hlev s pritličjem, nadstropjem in mansardo zadostuje za manjši mladinski dom, ki lahko služi tudi kot hostel ali kot dom za starejše, ki so še pokretni in aktivni. Zaradi večje možnosti uresničitve je

načrtovan prostor, ki bi pripadal mladinskemu domu/CŠOD ali celo hostlu, torej objektu, ki nudi številna skupna prenočišča. Površina okoli sedanjega hleva omogoča razvrstitev najrazličnejših dejavnosti, ob meji s sosednjo parcelo je za potrebe nastanitvenega objekta pokrito omizje za večje število ljudi in kuhinja na prostem, ponovno oblikovno v navezavi na nekdanja gospodarska poslopja. Ta vzdolžni senčni element se konča pri ognjišču, ki ponuja prostor za skupinsko druženje večjega števila ljudi in se odpira na gozdno površino. Na skrajno zahodnem delu te parcele je načrtovana tudi urejena površina za postavitev do 6 velikih šotorov. Obstoječa koča ostaja v zasebni lasti, vendar z zmanjšano obdajajočo površino, preostali prosti del parcele se razdeli trem apartmajskim hišicam. Za manjšo restavracijo s kavarnico in servisnimi prostori ter za namestitev oskrbnikov ali zaposlenih v naselju smo načrtovali dodaten objekt, ki bi bil umeščen ob poti pred obstoječim hlevom. V njem bi bila tudi recepcija za najemnike apartmajskih hišic in mladinskega doma in večji prostor za skupne dogodke.

Na zahodnem robu začetka vasi je umeščena večja obdelovalna površina in na njej bi oskrbniki naselja za potrebe vasi gojili zelenjavo, ki uspeva v tem podnebju. Umestitev in usmerjenost površine se ujema z lokacijo obdelovalnih površin iz časov Kočevarjev, sklepajoč po franciscejskem katastru. Na koncu vasi, kjer se pot razcepi v dva dela, pa načrtujemo skupno utrjeno peščeno/leseno površino pod krošnjami drevja in zasaditev večjega drevesa. Ta prostor je moderna interpretacija nekdanjih središč vasi in ponuja površino za skupno druženje, posedenje ali le opazovanje krajine.

5.3 Smernice

Pri oblikovanju smernic smo imeli v mislih tako vas, ki jo z načrtovanjem ekološkega turističnega naselja revitaliziramo, kot tudi tiste vasi, ki (za zdaj) ostajajo nespremenjene in bodo deležne le obeležij, morda tudi vnosa v rekreacijsko-turistične karte. Razlika med vasmu je očitna, zato smo oblikovali ločene smernice – za revitalizirano vas in za druge. Pri smernicah za revitalizirano vas smo ustrezno povzeli tudi tiste, ki jih je podal Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (v nadaljevanju: ZVKDS) za pripravljavce načrtov ekovasi Mokri Potok/Sadni Hrib. Po oblikovanju rekonstruirane vasi in razmisleku o režimu ter oblikovanju smernic smo prišli do sklepa, da bi bilo za koriščenje potenciala opuščeni vasi najprej treba urediti pravni status zapuščenih vasi. Če v začetku bi se moral z občinskim odlokom v sklopu OPPN določiti pravni režim dovoljenih ravnanj v obnovljeni vasi in tudi za vse opuščene vasi, ki se trenutno ne bodo revitalizirale, vendar želimo preprečiti njihov popolni propad. To pa zavzema posege v prostor (javni in zasebni) in tako ravnanje v prostoru, da se vzpostavi režim zavarovanih območij. To bi lahko uredili vzporedno z oblikovanjem smernic za vodenje in upravljanje območij ponovno

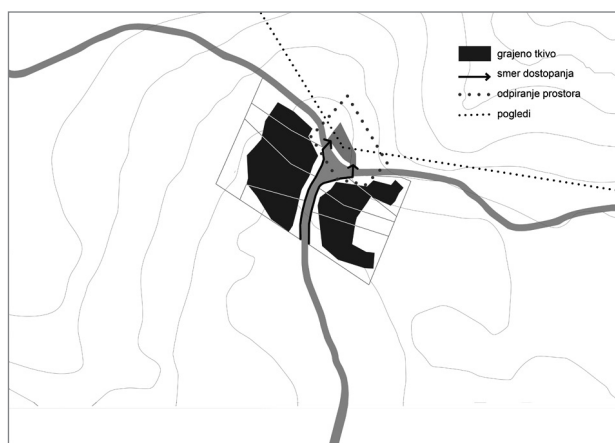

Slika 5: Shematski prikaz načrtovane rabe za turistično naselje Grintovec (kart. podlaga Acer, 2014)

naseljenih vasi, korektno pa bi bilo tudi upoštevanje teh v vseh nekdanjih kočevarskih vaseh.

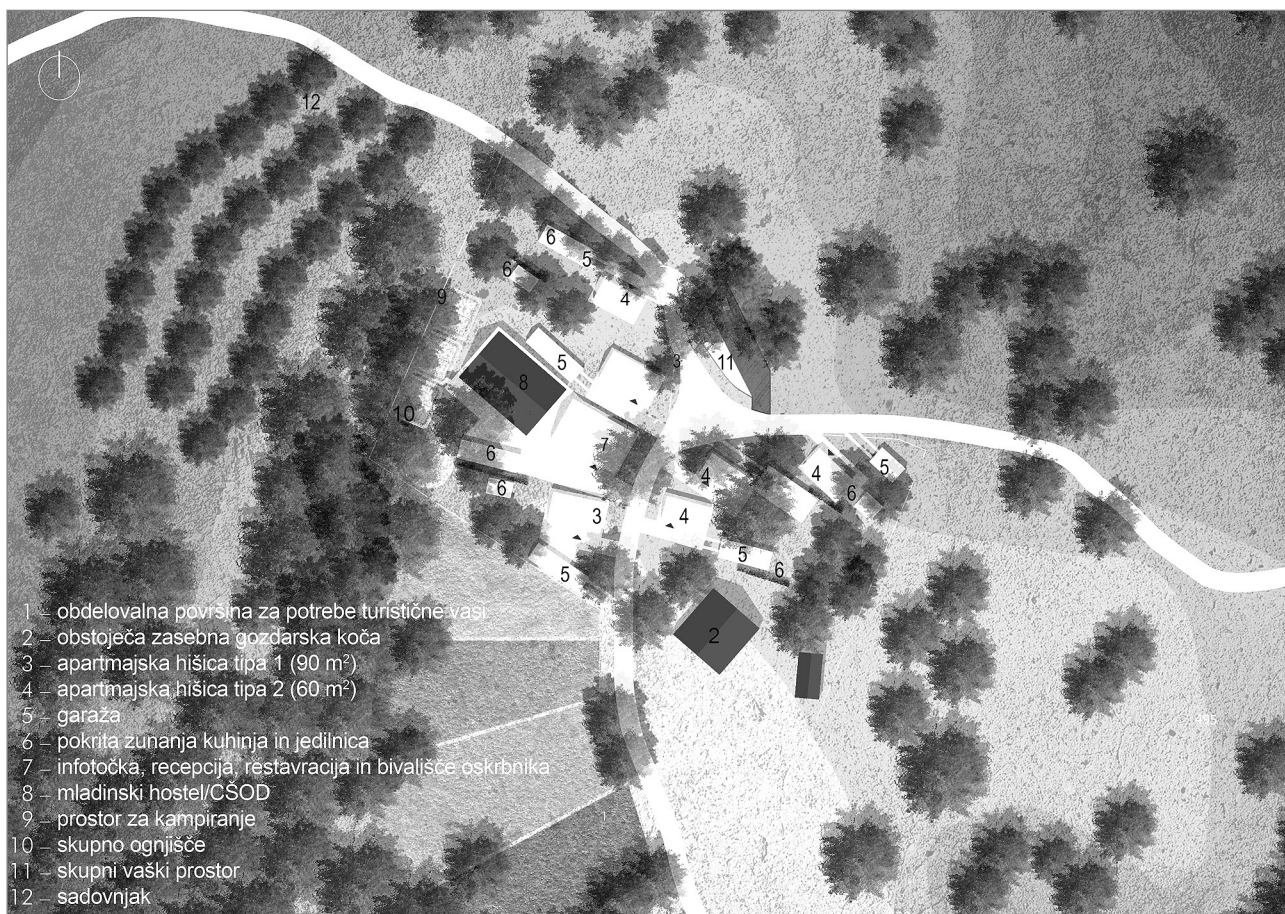
Primeri smernic:

- Objekti (bivalni in gospodarski) naj bodo zgrajeni s spoštovanjem kulturne dediščine ter oblikovno znotraj dovoljenih okvirov in stavbnega tipa kočevarske hiše (s pripadajočimi materiali in barvami pročelja), ki jih predpiše ZVKDS.
- V spoštovanju kulturne dediščine naj se ohranja razmerje med krajino in naseljem ter prostornina naselja z robovi vred.
- Ohranjajo naj se gradbene linije, parcelacija in funkcionalne enote, kar vpliva na prostornino naselja.
- Na strešine gospodarskih objektov je mogoče namestiti elemente za ogrevanje in pridobivanje električne energije. Priporočamo, da se ti elementi ne postavljajo na strešine stanovanjskih objektov oziroma da se postavijo le na zadnjo tretjino strešine, ki je odmaknjena od ceste.
- Objekti s pripadajočim zunanjim prostorom morajo biti umeščeni tako, da podporni zidovi ne bodo potrebni. Slediti morajo značaju terena in ne smejo spreminjati mikroreliefa. Prav tako izvedba ograj ni značilna za obravnavani prostor: mogoča je zasaditev prostorastočih živih mej. Za

Slika 6: Shematski prikaz oblikovanja skupnega vaškega prostora (kart. podlaga Acer, 2014)

- ureditev zunanjega prostora naj se uporabita kamen in les.
- Na zunanjih robovih naselja so bili sadovnjaki; ti naj se ustrezno obnovijo: vitalna drevesa se ohranijo, na novo se zasadijo avtohtone visokodebelne sorte (priporočamo preveritev vzgoje iz še vitalnih dreves).
- Komunalna javna infrastruktura mora biti izvedena nevpadljivo: posamezni vodi naj bodo izvedeni v kablu, omarice za elektriko, plin ipd. morajo biti skrite (vrata

Slika 7: Tlorisni prikaz načrtovane rešitve (kart. podlaga Acer, 2014)

Slika 8: Perspektivni prikaz vstopa v načrtovano turistično vas Grintovec

Slika 9: Perspektivni prikaz pogleda s spodnjega dela načrtovane turistične vasi Grintovec

izvedena kot pročelje oziroma umeščena na stranskih pročeljih in ne na vhodnem ali cestnem).

- Prostori za odpadke in druge servisne funkcije naj ne zavzemajo pomembnih prostorov v vasi in naj bodo umaknjeni od glavnih vaških pogledov.

6 Razprava in sklep

Primeri iz tujine nas učijo o (ne)primernih načinih revitalizacije, saj gre prav tako za opuščene vasi nemških manjšin. Pri tem pa se moramo zavedati tudi najpomembnejših razlik. Območje naseljenega otoka kočevskih Nemcev je veliko manjše od Romunskega in Češkega, druga velika razlika pa je stopnja ohranjenosti vasi, ki so pri nas v glavnem porušene. Bolje ohranjene kočevske hiše lahko najdemo le v še naseljenih vaseh po dolini Kočevskega polja, vendar tudi te počasi izginjajo zaradi novogradenj ali nenaseljene propadajo. Z upoštevanjem trajnostnega turizma in kulturne dediščine bi lahko turistično naselje na zelo nevsiljiv način postavilo temelje turizma v kočevski regiji. Predvsem bi spadalo v okolico Kočevske Reke, ki trenutno deluje kot opuščeno sekundarno središče, čeprav ima lepe dobro dostopne lokacije, Koče s prenovljeno hišo Petra Kozlerja in deloma turistično ponudbo jahanja na ranču. Združitev principov trajnostnega turizma in ekovasi pod pogoji visoke

participacije lokalnega prebivalstva bi bila idealen recept za uspešno revitalizacijo in delovanje turističnega naselja.

Metodologija za izbor vasi, ki je bila uporabljena, je ponovno uporabna za enak namen z dopolnitvami informacij ali za drugačne namene oziroma drugačen program s spreminjanjem meril. Pri zadnji fazi izločanja med 5 izbranimi vasi je na izbor gotovo vplival tudi naš subjektivni vidik, preoblikovan s krajinskoarhitekturnim pogledom na prostor. V nadaljnjem procesu izbora ene ali dveh vasi bi bilo smiselno izvesti participatorno delavnico, v okviru katere bi lahko lokalni prebivalci sodelovali pri izboru in ga bolje utemeljili. Sodelovanje bi lahko ponovili tudi z izvajanjem anket med prebivalci med načrtovanjem revitalizacije. Dodatno znanje in informacije, ki nam niso bile dosegljive, bi lahko katero od vasi tudi popolnoma izločili. Vas, za katero načrtujemo turistično naselje, smo izbrali po terenskem ogledu in primerjavi prostora s subjektivnega vidika, pri čemer smo poskušali oceniti subtilen vtis, ki ga dobimo o prostoru in ga lahko začutimo le na lokaciji. Pogosto gre za mešanico že ocenjevanih dejavnikov (odmaknjenost, naravne vrednote, ruševine), ponekod pa le za občutek, ki ni merljiv.

Pri ocenjevanju v prvem delu bi lahko bili rezultati nekoliko drugačni, če bi bilo mogoče izboljšati podatke ekspozicije in reliefa, saj smo uporabili podatke, ki so posplošeni za celotne nekdanje katastrske občine. Najustrezneje bi bilo ponovno geodetsko izmeriti fizične lastnosti vsake opuščene vasi posamezno za namene projekta, saj so pridobljeni podatki, ki smo jih uporabili pri načrtovanju naselja, stari in premalo natančni. Druga mogoča napaka, ki bi lahko izkrivljala rezultate, je velika količina popisanih kraških jam, za katere je vprašljiva dostopnost (varnost in opremljenost) za obiskovalce. Veliko število jam na karti je lahko močno povečalo ocenjeno merilo rekreacije za posamezno vas, vendar na konkretno ponudbo rekreacije ne bi vplivalo.

V primeru realnega načrtovanja turističnega naselja bi bilo treba v zelo zgodnji fazi izvajati participacijo mestnih prebivalcev in tudi prebivalcev naseljenih kočevskih vasi v obliki delovnih sestankov, delavnic in anket. Z upoštevanjem znanja, ki ga posedujejo prebivalci, bi morda lahko določene vasi izločili zaradi pogojev, ki jih ne zasledimo v virih. S stalno povezavo z javnostjo bi lahko zaznali tudi morebitne želje za preselitev v revitalizirano vas ali preference za določen program v vasi, ki bi ga opredelila tudi interes in razpoložljivo znanje lokalnih prebivalcev. Zaznali bi lahko tudi morebitno nelagodje v primeru še prisotnega močnega kolektivnega spomina, ki vsebuje vse zgodovinske plasti Kočevske. V tem primeru bi še tako dobro načrtovanje delovalo kot prisiljeno in v praksi ne bi zaživel.

Tanja Štajdohar

Dolnje Ložine 15, 1332 Stara Cerkev
E-pošta: tanja.pld@gmail.com

Mojca Golobič

Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo, Ljubljana, Slovenija
E-pošta: mojca.golobic@bf.uni-lj.si

Opombe

[1] Štajdohar, T. 2014. Prostorski predlogi za oživljanje opuščenih kočevskih vasi. Magistrsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo.

[2] S pojmom označujem območje, ki so ga do leta 1944 poseljevali v glavnem kočevski Nemci. Obsega približno 800 km² in se skoraj pokriva z nekdanjimi mejami občine. Območje in izraz povzemam po opredelitvi M. Ferenc (2005).

[3] Izraz *Dutch Villages* ali slovensko »nizozemske vasice« v češčini označuje standardizirane počitniške hiše v lasti Nizozemcev znotraj čeških vasi. Izraz se uporablja v javnem diskurzu in večinoma na internetu; že uporaba besedne zveze izraža kritičnost do te oblike turizma (Horakova, 2010).

Viri in literatura

Abram, Ž., Arko, A., Busija, M., Deržič, A., Govže, M., Grmek, P., Habjanič, G., Hribar, T., Krznar, U., Lednik, M., Lisjak, T., Mestrič, S., Oblak, Š., Oblak, U., Ogrič, A., Otoničar, N., Rosa, A., Štajdohar, T., Šumič, J., Tavora, A., Tomšič, B., 2013. Priložnosti za razvoj opuščenih kočevskih vasi. Golobič, M., Penko Seidl, N. (ur.). Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta: 64 str.

ACER, kartografski podatki. 2014. Novo mesto, ACER Novo Mesto d. o. o. (izpis iz baze podatkov; maj 2014)

Arhiv RS. SI AS 176/L Franciscejski kataster za kranjsko (1823–1869), Ljubljanska kresija. Ljubljana, Arhiv RS. Dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?id=23253> (september 2014).

Arnstein, S. R., 1969. A Ladder of Citizen Participation. Dostopno na: <http://lithgow-schmidt.dk/sherry-arnstein/ladder-of-citizen-participation.html> (oktober 2014).

Celovit prostorski plan za Regijski park Kočevsko-Kolpa, 2. Faza. 1995. Novo mesto, ACER d. o. o.: 38 str.

Ciglar, M., 1978. Raziskave o posledicah izpraznitve gozdne kulturne krajine, prikazane na primeru Kočevske. Ljubljana, Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo: 162 str.

Deu, Ž., 2001. Stavbarstvo slovenskega podeželja. Ljubljana, Kmečki glas: 157 str.

Deu, Ž., 2006. Hiše s tradicijo – arhitektura Kočevske. Kmečki glas, 63, 43: 14.

Di Figlia, L., 2013. The abandoned villages as regional resource. Department of Urban and regional planning, Firenze: 34 str.

Ferenc, M., 1993. Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev. Ljubljana, Ministrstvo za kulturo, Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine: 112 str.

Ferenc, M., 2005. Kočevska – pusta in prazna: Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev. Ljubljana, Modrijan: 829 str.

Ferenc, M., Zupan, G., 2011. Izgubljene kočevske vasi, 1. del. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani: 207 str.

Ferenc, M., Zupan, G., 2012. Izgubljene kočevske vasi, 2. del. Ljubljana,

- na, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani: 262 str.
- Ferenc, M., Zupan, G., 2013. Izgubljene kočevarske vasi, 3. del. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani: 223 str.
- Ferenc, T., 1995. Problemi ponovne poselitve Kočevske med vojno. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino: 20 str.
- Fister, P., 1993. Arhitekturne krajine in regije Slovenije, Poselitev 2. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor republike Slovenije, Zavod RS za prostorsko planiranje: 245 str.
- Geopedia, spletni geografski pregledovalnik. 2013. Dostopno na: http://www.geopedia.si/#T105_x500000_y100000_s9_b4 (marec 2014).
- German (Saxon) heritage. 2014. Dostopno na: <http://romaniatourism.com/saxon-heritage.html> (april 2014).
- Gilman, R., 1991. The Eco-village Challenge. The challenge of developing a community in balanced harmony – with itself as well as nature – is tough, but attainable. Dostopno na: <http://www.context.org/iclib/ic29/gilman1/> (julij 2014).
- Google maps, 2014. Dostopno na: <https://www.google.si/maps?source=tldsi&hl=sl> (avgust 2014).
- Gottschée, 2002. Dostopno na: <http://www.gottschée.de> (marec 2014).
- Horakova, H., 2010. Post-Communist transformation of tourism in Czech rural areas: new dilemmas. Anthropological notebooks. 2010.
- Kocjan, B., 2014. Regijski park Kočevsko-Kolpa. Zavod za gozdove Slovenije, OE Kočevje (osebni vir, maj 2014).
- Kočevje – Kočevsko. Turistična karta občine. 2007. Kočevje: Center za promocijo in razvoj turizma Občine Kočevje.
- Kotnik, T., 2014. Obore v Kočevskem gozdu. Zavod za gozdove Slovenije, OE Kočevje (osebni vir, junij 2014).
- Kovač, M., Pugelj, T., Kopina, M., 2012. Idejna zasnova ekoloških vasi Mokri Potok in Sadni Hrib. Ljubljana. Dostopno na: <http://www.mokri-potok.si/wp-content/uploads/2013/11/IDEJNA-ZASNOVA-MOKRI-SADNI.pdf> (maj 2014).
- Lutman, M., 1957. Parna žaga na Rogu (1895–1932) – zgodovinski prikaz – njena vloga in pomen za gozdno in lesno gospodarstvo v roških gozdovih in v zgornji dolini Krke. Diplomsko delo. Ljubljana, Biotehniška fakulteta: 52 str.
- Marušič, I., Ogrin, D., 1998. Kraške krajine notranje Slovenije. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Urad za prostorsko planiranje: 136 str.
- Mihai Eminescu Trust. 2002. Dostopno na: http://www.mihaieminescu-trust.org/content/nd_standard.asp?n=82 (maj 2014).
- Namenska raba parcel v občini Kočevje, legenda. 2014. http://www.geoprostor.net/piso_repozitorij/kocevje/opn/strat_del/LEGENDA.jpg (junij 2014).
- Pavliha, M., 1998. Arhitekturni vidiki turizma v zavarovanih območjih. Velenje, Pozoj: 167 str.
- PISO občina Kočevje – Prostorski informacijski sistem. 2014. Dostopno na: <http://www.geoprostor.net/piso/ewmap.asp?obcina=KOCEVJE> (julij 2014).
- Pravilnik o minimalnih tehničnih pogojih in o minimalnem obsegu storitev za opravljanje gostinske dejavnosti. 2000. Ur. l. RS, št. 88/00. Dostopno na: <http://www.uradni-list.si/1/content?id=27652> (julij 2014).
- Prelesnik, A., 2007. Vodni viri na Kočevskem. Dolenjske Toplice : Društvo Kočevjarjev staroselcev = Gottscheer Altsiedler Verein. Ljubljana, distribucija ZRC: 217 str.
- Pretner, M., 2012. Razvojna priložnost zelenega turizma v zavarovanih območjih – Zeleni turizem v zavarovanih območjih. Projekt Slovenija
- znižuje CO₂, Čadrg, 13. junij 2012. Dostopno na: http://www.slovenija-co2.si/upload/marko_pretner_13062012.pdf (maj 2014).
- Repopulation move pushed in Sudetenland. V: Victoria Advocate, 1954. Dostopno na: <http://news.google.com/newspapers?nid=861&dat=19540202&id=bUFTAAAAIABJ&sjid=RIUDAAAAIABJ&pg=5680,2145954> (oktober 2014).
- Simonič, I., 1971. Zgodovina kočevskega ozemlja. V: 500 let mesta Kočevje. Kotar, H., Andeselič, M., Briški, M. (ur.). Kočevje, skupščina občine: 45–130.
- Simonič, I., Kante, V., 1939. Kočevski zbornik: Razprave o Kočevski in njenih ljudeh. Ljubljana, Vodstvo družbe sv. Cirila in Metoda: 382 str.
- Sudeten Germans, 2014. Wikipedia, the free encyclopedia. Dostopno na: http://en.wikipedia.org/wiki/Sudeten_Germans (april 2014).
- Sudetenland, 2014. Wikipedia, the free encyclopedia. Dostopno na: <http://en.wikipedia.org/wiki/Sudetenland> (april 2014).
- Štajdohar, T., 2013. Povezava projekta Poskus oživiljanja opuščeni kočevskih vasi z javnomnenjsko raziskavo med mladimi v Gimnaziji Kočevje, seminarska naloga. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta: 13 str.
- Transylvania adventures, 2011. Dostopno na: <http://www.transylvania-adventures.com/> (april 2014).
- Transylvanian Saxons, 2014. Wikipedia, the free encyclopedia. Dostopno na: http://en.wikipedia.org/wiki/Transylvanian_Saxons (april 2014).